

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προεδρία Κωστή Στεφανόπουλου: η εποχή και οι ιδέες

Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986 άφησε ελάχιστες αρμοδιότητες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Μια πολιτική παράδοση και κουλτούρα, αυτή του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς, αντιμετώπιζε με δυσπιστία τις εκτεταμένες αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους. Ήταν μια ιστορική δυσπιστία εν μέρει μόνο δικαιολογημένη, καθώς δεν αφορούσε τον αιρετό αρχηγό του κράτους αλλά το στέμμα και τις περιοριστικές πρακτικές του μετεμφυλιακού κράτους. Εν πάση περιπτώσει, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διατηρεί τη δυνατότητα παρέμβασης σε εξαιρετικά οριακές περιπτώσεις. Η προεδρία παραμένει όμως ένας θεσμός με πολιτική βαρύτητα. Πρώτα πρώτα κατά τρόπο αρνητικό. Αδυναμία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας με πλειοψηφία τριών πέμπτων οδηγεί σε διάλυση της Βουλής και μπορεί να σημαίνει πολιτική αστάθεια και κρίση. Στις περιπτώσεις αυτές πρέπει συνεπώς να αναζητούνται πρόσωπα ικανά να επιτύχουν συναίνεση. Τέτοιες ήταν οι συνθήκες που οδήγησαν με συνταγματικά οριακή πλειοψηφία 181 ψήφων στην εκλογή του Στεφανόπουλου στην προεδρία τον Φεβρουάριο του 1995 μέσω μιας ασυνήθιστης έως τότε συνεργασίας μεταξύ της κυβερνητικής πλειοψηφίας του ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου και ενός σχήματος προερχόμενου από την ευρύτερη συντηρητική παράταξη, την Πολιτική Άνοιξη υπό τον Αντώνη Σαμαρά ο οποίος και τον υπέδειξε.

Παρά το γεγονός όμως ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν διαθέτει σημαντικές αρμοδιότητες, έχει διαρκή παρουσία και δημόσιο λόγο. Οι παρεμβάσεις του μπορεί να ασκούν επιρροή στην κοινωνία και ταυτόχρονα

να αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες και τις ροπές της εποχής. Η δεκαετία 1995-2005 κατά την οποία βρισκόταν στην Προεδρία της Δημοκρατίας ο Στεφανόπουλος ήταν μια ενδιαφέρουσα εποχή. Δεν χαρακτηριζόταν από τις παλαιότερες ενδημικές πολιτικές και θεσμικές κρίσεις, αυτές που οι Έλληνες θεωρούσαν συνυφασμένες με την πολιτική. Ήταν κρίσιμες καθώς σήμαιναν την ένταξη της Ελλάδας σε ευρύτερες τάσεις με παγκόσμια διάσταση. Ενώ στο εσωτερικό της χώρας επικρατούσε η συναίνεση για τη δημοκρατία της Μεταπολίτευσης, διανοίγονταν στον ορίζοντα οι προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ψαύονταν, αν και δεν συνειδητοποιούνταν πλήρως, τα προβλήματα και οι προκλήσεις της νέας, της μετά τον Ψυχρό Πόλεμο εποχής. Ο πολιτικός λόγος του Στεφανόπουλου προσφέρει μια οπτική για τη διερεύνηση αυτής της εποχής. Στη χώρα επικρατούσε μια βασική συναίνεση για τους πολιτικούς θεσμούς και η πολιτική πύλωση της δεκαετίας του '80 είχε υποκατασταθεί από μια σύγκλιση στη βασική επιλογή της συμμετοχής στη νομισματική ένωση και γενικότερα στον σκληρό πυρήνα της Ευρώπης. Η συναίνεση στον στόχο δεν σήμαινε οπωσδήποτε συνειδητοποίηση των αναγκαίων προσαρμογών, υπήρχε πάντως μια βασική συναίνεση η οποία θα δοκιμαζόταν μόνο μετά την εκδήλωση της κρίσης το 2009.¹

Ποιος ήταν όμως ο Κωστής Στεφανόπουλος που εξέφρασε αυτή τη συναίνεση τόσο πειστικά ώστε να επανεκλεγεί Πρόεδρος το 2000 με την ψήφο των δύο μεγάλων κομμάτων, για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση, και παρά το γεγονός ότι η Νέα Δημοκρατία είχε δείξει να προτιμά τη διευθέτηση του θέματος μετά τη διενέργεια εκλογών;

Το υπόβαθρο

Γεννήθηκε στην Πάτρα στις 15 Αυγούστου 1926. Ο πατέρας του Δημήτριος πολιτευόταν στην Αχαΐα και εξελέγη επανειλημμένα βουλευτής με το Λαϊκό Κόμμα, από το 1920 έως το 1946. Διετέλεσε υφυπουργός Εφο-

1. Για το ιστορικό και πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, βλ. ιδίως Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Πόλις, Αθήνα 2008.

διασμού στην κυβέρνηση Κονδύλη τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1935 και υπουργός Εφοδιασμού στην κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, από τον Απρίλιο έως το Νοέμβριο του 1946.

Ο Κωστής Στεφανόπουλος σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και από το 1954 άσκησε με επιτυχία τη δικηγορία στην Πάτρα. Πολιτεύθηκε ανεπιτυχώς με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) στις εκλογές του Μαΐου 1958, του Οκτωβρίου 1961 και του Νοεμβρίου 1963. Εξελέγη βουλευτής Αχαΐας στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 κατά τις οποίες η ΕΡΕ, υπό την ηγεσία πλέον του Αχαιού πολιτικού Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ηττήθηκε με μεγάλη διαφορά από την Ένωση Κέντρου. Διετέλεσε υφυπουργός Εμπορίου στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο του 1974. Από τον Νοέμβριο του 1974 και μετά επανεξελέγη βουλευτής Αχαΐας και καθιερώθηκε ως ο σημαντικότερος πολιτικός της περιφέρειας για τη Νέα Δημοκρατία, ενώ παράλληλα του ανατέθηκαν σημαντικά υπουργεία στις κυβερνήσεις Καραμανλή και Ράλλη. Έτσι, διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών, από τον Νοέμβριο του 1974 έως τον Σεπτέμβριο του 1976, Κοινωνικών Υπηρεσιών, από τον Σεπτέμβριο του 1976 έως τον Νοέμβριο του 1977, και Προεδρίας της Κυβερνήσεως, από τον Νοέμβριο του 1977 έως τον Οκτώβριο του 1981. Παράλληλα, από τον Φεβρουάριο του 1978 έως τον Ιανουάριο του 1982, διετέλεσε γενικός γραμματέας της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας.

Στην ψηφοφορία για την εκλογή νέου αρχηγού της Ν.Δ. μετά τη μετάβαση του Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας, στις 8 Μαΐου 1980, ο Στεφανόπουλος υποστήριξε τον Ευάγγελο Αβέρωφ αντί του Γεωργίου Ράλλη. Επρόκειτο για μια συντηρητική επιλογή, καθώς ο Αβέρωφ εξέφραζε πράγματι τα πιο συντηρητικά στοιχεία του κόμματος, ενώ ο Ράλλης εμφανιζόταν περισσότερο ευθυγραμμισμένος με την πολιτική ανοιγμάτων του Καραμανλή μετά τη Μεταπολίτευση. Η τοποθέτηση αυτή εξέφραζε πιθανότατα ένα είδος κεκτημένης ταχύτητας για τον Στεφανόπουλο, καθώς όπως παραδέχθηκε ο ίδιος αργότερα συνεργάστηκε αρμονικά με τον Ράλλη κατά το δεκαοκτάμηνο της διακυβέρνησης του

τελευταίου (Μάιος 1980-Οκτώβριος 1981) στο πλαίσιο μιας κυβέρνησης η οποία χαρακτηρίστηκε από τις δυσλειτουργικές σχέσεις μεταξύ του Ράλλη και του Αβέρωφ.

Ο Στεφανόπουλος ήταν αναμφίβολα ένας συντηρητικός πολιτικός με συνείδηση της αντιβενιζελικής προέλευσής του. Το 1981 πάντως ήταν απολύτως προσαρμοσμένος στο πνεύμα των πολιτικών ανοιγμάτων της Μεταπολίτευσης και, πέραν αυτού, συνειδητοποίησε ταχύτατα ότι η ήττα της Ν.Δ. επέβαλλε ανανέωση ιδεών, μεθόδων και προσώπων. Στο πλαίσιο αυτό, μετά την καταψήφιση του Ράλλη από την κοινοβουλευτική ομάδα, στις 7 Δεκεμβρίου 1981, έθεσε υποψηφιότητα για την ηγεσία του κόμματος αντιπαρατιθέμενος με τον Αβέρωφ επικεφαλής ενός ρεύματος που έμεινε γνωστό ως ανανεωτικό. Στις 9 Δεκεμβρίου, ο Αβέρωφ εξελέγη με 67 ψήφους έναντι 32 του Στεφανόπουλου και 12 του Ιωάννη Μπούτου. Το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό μεν, καθιέρωνε όμως τον Στεφανόπουλο ως ηγετικό παράγοντα και επικεφαλής ενός διακριτού ρεύματος εντός της Ν.Δ. Ήδη όμως η εκδήλωση της εύθραυστης υγείας του Αβέρωφ από τον Νοέμβριο του 1982 έθεσε και πάλι υπό συζήτηση θέμα της ηγεσίας. Παραιτήθηκε τον Αύγουστο του 1984 μετά την εκλογική ήττα της Ν.Δ. στις ευρωεκλογές κατά τις οποίες ο πρόεδρος του κόμματος, επικεφαλής ο ίδιος της λίστας υποψηφίων του κόμματος, είχε θέσει πολιτικό θέμα. Γενικότερα, η Ν.Δ. είχε εμφανιστεί οργανωτικά ενδυναμωμένη και συμπαγής στη βάση της αλλά όχι ικανή να διεισδύσει στους μετριοπαθείς ενδιάμεσους ψηφοφόρους. Αυτό λόγω της στρατηγικής της πόλωσης και της διαφαινόμενης παλινδρόμησης σε μια πολιτική νοοτροπία ταυτισμένη με την προδικτατορική δεξιά. Την 1η Σεπτεμβρίου 1984 αναμετρήθηκαν για την ηγεσία ο Κωστής Στεφανόπουλος και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης ο οποίος και εξελέγη από την κοινοβουλευτική ομάδα της Ν.Δ. με 70 ψήφους έναντι 41 του Στεφανόπουλου. Η ήττα του Στεφανόπουλου ήταν σύμπτωμα επιλογών της προηγούμενης ηγεσίας του κόμματος, αλλά και ανεπαίσθητων μεταβολών στον συντηρητικό χώρο. Από τακτική άποψη, ο ταυτόχρονος διορισμός του Στεφανόπουλου με τον Μητσοτάκη ως κοινοβουλευτικών εκπροσώπων του κόμματος είχε ωφελήσει περισσότερο τον

δεύτερο. Ένας δημοσιογράφος της *Καθημερινής*, ο Στάμος Ζούλας, το είχε διαπιστώσει προς δυσαρέσκεια του Προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος θεωρούσε τον Στεφανόπουλο περισσότερο αυθεντικό εκφραστή της πολιτικής του γραμμής.² Ένα δεύτερο στοιχείο που βάραινε ήταν το αίσθημα ότι η κυριαρχία του Παπανδρέου μπορούσε να αντιμετωπιστεί με έντονη αντιπολίτευση, για την άσκηση της οποίας καταλληλότερος φαινόταν ο Μητσοτάκης. Τη διάθεση αυτή απηχούσαν και τα προσκείμενα στη Ν.Δ. συγκροτήματα Τύπου σε διάφορες παραλλαγές και ένταση, με εξαίρεση την *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου και τη *Μεσημβρινή*. Υπήρχε επίσης μια ανεπαίσθητη μετατόπιση προς ιδεολογικές θέσεις που ταυτίζονταν με την οικονομία της αγοράς σε αντιδιαστολή με την παρεμβατική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή.

Οι ιδέες

Η ιδεολογική γραμμή του Κωστή Στεφανόπουλου διαγραφόταν σε άρθρο του στην *Καθημερινή* στις 28 Φεβρουαρίου 1983. Ήταν μια περίοδος όπου ο ανταγωνισμός για την ηγεσία λόγω της επισφαλούς υγείας του Αβέρωφ ήταν έντονος. Αν και πολύ συχνά οι εσωκομματικές διαφορές αφορούσαν κατανομή ωφελημάτων, εξελισσόταν παράλληλα μια στρατηγική και ιδεολογική συζήτηση, καθώς η συντηρητική παράταξη είχε εισέλθει ανεπαίσθητα στη μετακαραμανλική φάση και ταυτόχρονα έπρεπε να ανασυγκροτηθεί ως αντιπολίτευση στην πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση της ελληνικής πολιτικής. Στην παρέμβασή του αυτή ο Στεφανόπουλος έδωσε το στίγμα του κοινωνικού φιλελευθερισμού ο οποίος εκκινείτο στην παρεμβατική λογική του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού που είχε παρουσιάσει ο Καραμανλής στο συνέδριο της Χαλκιδικής τον Μάιο του 1979. Η Νέα Δημοκρατία, σημείωνε ο Στεφανόπουλος, απευθυνόταν σε ένα ευρύ φάσμα ψηφοφόρων που αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλελεύθεροι, συντηρητικοί ή και σοσιαλδημοκράτες. Αποδέχονταν όμως όλοι αφετηριακά την

2. Στάμος Ζούλας, *Όσα δεν έζησα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 188-192.

«πρωταρχική αξία της ατομικής ελευθερίας και την αποτελεσματικότητα της οικονομίας της αγοράς». Η αντίθεση σε κάθε μορφής ολοκληρωτισμό ήταν ασυμβίβαστη, πρόσθετε. Η προσπάθεια να περιοριστεί ο κρατικός παρεμβατισμός ήταν «κατεξοχήν προοδευτική επιλογή». Υπήρχε όμως ανάγκη να αποφευχθούν οι καταχρήσεις, η «αναρχία» και η «ασυδοσία» και πολύ περισσότερο να εξισορροπούνται οι κοινωνικές αντιθέσεις και να περιορίζονται οι ανισότητες. Υπήρχε δηλαδή ένα καθήκον περιορισμού των ανισοτήτων, δεν υπήρχε, στη σκέψη του Στεφανόπουλου, μόνο ανάγκη εξασφάλισης ισότητας ευκαιριών στην αφετηρία αλλά ανάγκη διόρθωσης των αποτελεσμάτων της λειτουργίας της αγοράς, και για τον λόγο αυτό ήταν αναγκαία η κρατική παρέμβαση. Η κρατική παρέμβαση δικαιολογείτο ακόμα στο πλαίσιο του προτάγματος της ανάπτυξης. Η ιδιωτική πρωτοβουλία συχνά ήταν ανεπαρκής, πρόσθετε, αυτή άλλωστε ήταν η ελληνική ιστορική εμπειρία.

Ταυτόχρονα όμως ο Στεφανόπουλος τηρούσε αποστάσεις από τον κρατικό παρεμβατισμό των κυβερνήσεων Καραμανλή της δεκαετίας του '70. Επρόκειτο, τόνιζε, για λανθάνοντα ή και απροκάλυπτο κρατικό παρεμβατισμό. Συνίστατο σε φορολόγηση, περιορισμούς, κρατικούς ελέγχους, επέκταση του κρατικού τομέα της οικονομίας, με συνέπεια τη μείωση της ιδιωτικής επενδυτικής δραστηριότητας και τη διόγκωση του δημόσιου τομέα.

Η κριτική του αντανάκλούσε την, όπως προαναφέρθηκε, επικρατούσα αντίληψη εντός της συντηρητικής παράταξης ότι ο κρατικός παρεμβατισμός της δεκαετίας του '70 ήταν ασύμβατος με τον σκληρό πυρήνα των αντιλήψεων ενός αστικού κόμματος, ακόμα και στην εποχή που ήταν εμπεδωμένο στον δυτικό κόσμο το μοντέλο του κρατικού παρεμβατισμού. Είναι όμως προφανές ότι, εκτός αυτού, ο Στεφανόπουλος πιθανότατα προσπαθούσε να λάβει υπόψη του τις αλλαγές που σηματοδοτούσε στον δυτικό κόσμο η επικράτηση των Συντηρητικών στη Βρετανία με επικεφαλής την Θάτσερ και των Ρεπουμπλικανών στις Ηνωμένες Πολιτείες με την εκλογή του Ρήγκαν. Εντός του πλαισίου αυτού πάντως, ο Στεφανόπουλος παρέμενε φορέας ενός φιλελευθερισμού με κοινωνικά και παρεμβατικά

στοιχεία και ως τέτοιος γινόταν αντιληπτός από το εκλογικό σώμα, το κόμμα και το υπόλοιπο κομματικό σύστημα. Πέραν αυτών, ο Στεφανόπουλος επισήμαινε ότι η Ν.Δ. ήταν διστακτική έναντι νέων ιδεών και των νέων ανθρώπων.

Παρά την ήττα, ο Στεφανόπουλος παρέμεινε στο κόμμα έως και τις επόμενες εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985, όταν η Ν.Δ. ηττήθηκε και πάλι από το ΠΑΣΟΚ (με 40,8 έναντι 45,8% των ψήφων). Ιδεολογικές και πολιτικές αποκλίσεις, ψυχολογική αδυναμία συνέχισης της συνύπαρξης αλλά και διαφωνίες επί της διεξαγωγής του συνεδρίου οδήγησαν σε ανοιχτή ρήξη. Ο Μητσοτάκης παραιτήθηκε από την ηγεσία στις 24 Αυγούστου, θέτοντας όμως και πάλι υποψηφιότητα. Επανεξελέγη από την κοινοβουλευτική ομάδα στις 29 Αυγούστου με 82 ψήφους σε σύνολο 121 βουλευτών. Ο Στεφανόπουλος, αντιλαμβανόμενος την παγίωση του συσχετισμού εντός της κοινοβουλευτικής ομάδας, η οποία άλλωστε είχε αναδειχθεί με σύστημα λίστας και όχι σταυρού προτίμησης, δεν έθεσε υποψηφιότητα, αποχώρησε από το κόμμα και ίδρυσε τη Δημοκρατική Ανανέωση, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1985. Προσχώρησαν εννέα μόνο βουλευτές, ένδειξη της ισχύος της παραταξιακής και κομματικής συνοχής που είχε επέλθει στη δημοκρατία της Μεταπολίτευσης.

Η προσπάθειά του απέτυχε και η Δημοκρατική Ανανέωση διαλύθηκε τελικά τον Ιούνιο του 1994, ευθύς μετά την αποτυχία της να αναδείξει ευρωβουλευτή καθώς υπολειπόταν κατά τι του εκλογικού ορίου (2,79% των ψήφων έναντι 3%). Πρέπει όμως να σημειωθούν τα ακόλουθα, τα οποία εξηγούν σε σημαντικό βαθμό την ανάδειξή του στην προεδρία δέκα χρόνια μετά την ίδρυση της Δημοκρατικής Ανανέωσης και οκτώ μήνες μετά τη διάλυσή της. Ο Στεφανόπουλος, παρά τα χαμηλά ποσοστά του, διατήρησε υψηλό γόητρο στο εκλογικό σώμα το οποίο του αναγνώριζε «εντιμότητα». Ασφαλώς πρόκειται για έννοιες που δεν σταθμίζονται, αλλά παραμένει το γεγονός ότι ο Στεφανόπουλος διέθετε ένα είδος άυλου πολιτικού κεφαλαίου. Δεύτερο στοιχείο ήταν ότι γινόταν αντιληπτός ως συντηρητικός, δεν είχε εγκαταλείψει την ευρύτερη συντηρητική παράταξη, αλλά δεν εντασσόταν στο πλαίσιο της πολιτικής πόλωσης του

τέλους της δεκαετίας του '80. Τέλος, αν και επί της αρχής τασσόταν υπέρ της διερεύνησης των σκανδάλων της δεκαετίας του '80 με σημαντικότερο αυτό της Τράπεζας Κρήτης, ήταν επιφυλακτικός έναντι της παραπομπής του Ανδρέα Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο.

Η κοινοβουλευτική παράδοση

Ο Στεφανόπουλος είχε βαθιά ιστορική συνείδηση της ελληνικής πολιτικής εξέλιξης. Ανήγε την ελληνική δημοκρατία στην Α΄ Εθνική Συνέλευση που είχε συγκληθεί στη Νέα Επίδαυρο τον Δεκέμβριο του 1821. Θεωρούσε το αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης συνυφασμένο με την εθνική επανάσταση και την επιδίωξη ανεξαρτησίας. Αν και προερχόταν από τη συντηρητική παράταξη η οποία για μεγάλο διάστημα ταυτιζόταν με το στέμμα, θεωρούσε την εγκαθίδρυση της μοναρχίας αναγκαστική επιλογή επιβεβλημένη από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής και συνεπώς παρέκβαση στην εξέλιξη των ελληνικών αντιπροσωπευτικών θεσμών. Η Μεταπολίτευση είχε σηματοδοτήσει για τον Στεφανόπουλο την επικράτηση κατά τρόπο οριστικό των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών.³

Κατανοούσε όμως ότι δεν υπάρχει τέλος στην κατεύθυνση της ιστορίας. Το 1995 διαπίστωνε ότι η δημοκρατία ήταν το πολιτικό σύστημα που είχε επικρατήσει. Είχε επικρατήσει, υπογράμμιζε, όχι μόνο πολιτικά αλλά και οικονομικά και πολιτισμικά. Συνδύαζε με επιτυχία την ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη καθώς και την ανάπτυξη και διάδοση του πολιτισμού. Υπήρχαν όμως, πρόσθετε, και αδυναμίες. Πίστευε ότι αυτό που χαρακτήριζε κατά κύριο λόγο τη δημοκρατία ήταν η διασπορά των εξουσιών. Η λαϊκή κυριαρχία, έλεγε, ήταν ατελής αν οι εξουσίες δεν ήταν πολλές και αλληλοελεγχόμενες. Υπήρχε ανάγκη νομικών κανόνων που θα επιτύγχαναν την εξισορρόπηση σε διάφορα πεδία: την εφαρμογή δημοκρατικών μεθόδων χωρίς την παρεμπόδιση ταχείας λήψης αποφάσεων, την περιστολή οικονομικών συμφερόντων χωρίς την παρεμβολή προσκομι-

3. Ομιλία για την επέτειο της Α΄ Εθνοσυνέλευσης, 22/12/2002.

μάτων στην παραγωγική δράση, τον προσδιορισμό πλαισίου δράσης για τον συνδικαλισμό αλλά και για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η βασική σκέψη του ήταν ότι η δημοκρατία θα ήταν ασταθής και υποκείμενη σε ανατροπή αν εστερείτο κοινωνικής διάστασης. Πρόσθετε ότι οι δημοκρατίες κλονίζονταν από οικονομικής φύσης δυσκολίες και κοινωνικά αιτήματα που δεν ικανοποιούνταν καθώς και από σκάνδαλα τα οποία ανέκυπταν «στα σημεία επαφής...της πολιτικής δράσεως και της οικονομικής, επιχειρηματικής δραστηριότητας», αυτό που στην ελληνική πολιτική ιδιόλεκτο έχει αποκληθεί διαπλοκή. Παρά την κριτική που ασκούσε όμως στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, παρέμενε επιφυλακτικός έναντι θεσμών άμεσης δημοκρατίας, ιδίως του δημοψηφίσματος. Η αρνητική άποψή του αντανάκλυνε μια αστική ή και αριστοκρατική αντίληψη ή, ενδεχομένως, την παράδοση των προκρίτων της πολιτικής, καθώς πίστευε ότι τα προβλήματα για τα οποία καλούνταν να αποφασίσουν οι πολίτες ήταν συχνά ακατανόητα για τους πολλούς.⁴

Η Ελλάδα, ο περίγυρός της και ο κόσμος

Ο Στεφανόπουλος αντιλαμβανόταν την ελληνική εξωτερική πολιτική σε ένα ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο, αυτό της νοτιοανατολικής Μεσογείου, το οποίο εντασσόταν σε μια μακρά ιστορική προοπτική. Η Ελλάδα βρισκόταν στο σημείο συνάντησης Ευρώπης και Ασίας και θα αποτελούσε πεδίο συγκρούσεων αλλά και σημείο συνάντησης πολιτισμών. Ο ελληνικός κόσμος δημιούργησε έναν «ανώτερο» πολιτισμό ο οποίος αποτέλεσε τη βάση του δυτικού πολιτισμού. Ακολούθησαν οι αυτοκρατορίες του Αλεξάνδρου, η Ρωμαϊκή το ανατολικό τμήμα της οποίας σταδιακά εξελληνίστηκε και εξελίχθηκε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία και υπέκυψε εν τέλει σε μιαν άλλη, την Οθωμανική. Παρά αυτές τις μεταπτώσεις, οι Έλληνες διατήρησαν τη γλώσσα τους και την εθνική τους συνείδηση έως ότου επανακτήσουν την ελευθερία τους στις αρχές του

4. Ομιλία στη «Συνάντηση των Αθηνών», 17/9/1995.

19ου αιώνα με τη συνδρομή και του φιλελληνισμού. Ειδικά στο βαλκανικό πλαίσιο, οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί ήταν ενδημικοί, και μετά το διάλειμμα του Ψυχρού Πολέμου είχαν κάνει την επανεμφάνισή τους. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο Στεφανόπουλος μιλούσε τον Μάιο του 1996, μετά δηλαδή την επέμβαση των Ηνωμένων Πολιτειών και του NATO στη Βοσνία, δεν πίστευε ότι υπήρχε πιθανότητα διαχείρισης και επίλυσης των προβλημάτων αυτών εντός του βαλκανικού πλαισίου, καθώς εξηγούσε ότι ήταν αναγκαία η συνδρομή των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως αρχηγός ενός μικρού κράτους, εξέφραζε βέβαια έμμεσα επιφυλάξεις για το κατά πόσον οι Ηνωμένες Πολιτείες ειδικά, που την εποχή εκείνη αποτελούσαν τη μόνη υπερδύναμη στον πλανήτη, θα μπορούσαν να συγκεράσουν την προώθηση των συμφερόντων τους με την ιδέα της δικαιοσύνης. Ήταν ένα θέμα που επανερχόταν συχνά στις δημόσιες παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια της προεδρίας του. Παράλληλα όμως ο Στεφανόπουλος εξέφραζε μίαν αντίληψη που απηχούσε μίαν ευρύτερη παραδοχή των ελίτ της χώρας και των μέσων ενημέρωσης, ότι η Ελλάδα διέθετε οικονομικούς, πολιτισμικούς, πολιτικούς πόρους για να παίξει σημαντικό ρόλο στα Βαλκάνια. Η ανάλυσή του, ενώ σε γενικές γραμμές ήταν ευθυγραμμισμένη με τις επιλογές των Ηνωμένων Πολιτειών και της Δύσης γενικότερα, χρωματιζόταν από ιδιαίτερες ροπές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έτσι συνιστούσε την αποδοχή της ιδέας ότι η υπολειπόμενη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας, δηλαδή η Σερβία υπό τον Σλόμπονταν Μίλόσεβιτς και το Μαυροβούνιο, θα έπρεπε να γίνει δεκτή ως σημαντικός παράγων στη Βαλκανική και στην προσπάθεια για εμπέδωση της σταθερότητας. Καθώς το θέμα του Κοσόβου φαινόταν να εξελίσσεται στην επόμενη εστία κρίσης, ο Έλληνας πρόεδρος τόνιζε ότι δεν έπρεπε η επίλυσή του να συντείνει σε περαιτέρω αποδυνάμωση της Σερβίας, καθώς αυτή πίστευε ότι θα είχε επιπτώσεις στη σταθερότητα της περιοχής. Υποδείκνυε, όπως άλλωστε και η ελληνική κυβέρνηση, μια πολιτική η κεντρική ιδέα της οποίας ερχόταν σε αντίθεση με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στην Ουάσιγκτον και σε άλλες δυτικές πρωτεύουσες. Ο Στεφανόπουλος έδινε

ιδιαίτερη έμφαση στην υποστήριξη των θέσεων της Αθήνας σε θέματα ειδικού ελληνικού ενδιαφέροντος. Ζητούσε με έμφαση την αναγνώριση των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, σημείωνε μάλιστα ότι είχε επισκεφθεί τη χώρα αυτή μόνο μετά την παροχή διαβεβαιώσεων από την κυβέρνηση Μπερίσα ότι τα δικαιώματα αυτά θα γίνονταν σεβαστά. Η διαφωνία με τα Σκόπια σχετικά με την ονομασία της FYROM ήταν θέμα που εμφανιζόταν συχνά στους λόγους του για την εξωτερική πολιτική, αν και ήδη στην αρχή της προεδρίας του, τον Σεπτέμβριο του 1995, είχε συναφθεί η ενδιάμεση συμφωνία που είχε προσωρινά εκτονώσει τη διαφωνία. Οι απόψεις του συμβάδιζαν με την επικρατούσα στην Ελλάδα άποψη ότι η χρήση της ονομασίας «Δημοκρατία της Μακεδονίας» από τα Σκόπια σήμαινε αμφισβήτηση της ελληνικότητας και ενεργές αλυτρωτικές βλέψεις σε βάρος της ελληνικής Μακεδονίας. Η διατύπωση του Στεφανόπουλου ήταν προσεκτική. Απέφυγε να αναφερθεί στην αναγκαιότητα ή μη σύνθετης ονομασίας, επισήμαινε όμως την πρόβλεψη της ενδιάμεσης συμφωνίας για τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών προκειμένου «να διευθετηθεί το θέμα του ονόματος».

Η έμφαση όμως του προεδρικού ενδιαφέροντος δεν μπορούσε παρά να αφορά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, κάτι που αντανakλούσε άλλωστε την προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά το 1974. Η προεδρία του Στεφανόπουλου συνέπεσε με την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, πρώτα με την απόφαση της τουρκικής εθνοσυνέλευσης της 8ης Ιουνίου 1995 με την οποία δηλωνόταν ότι η Τουρκία διατηρούσε το δικαίωμα να χρησιμοποιήσει στρατιωτικά μέσα στην περίπτωση που η Ελλάδα αποφάσιζε να επεκτείνει τα χωρικά της ύδατα στο Αιγαίο στα 12 μίλια. Ακολούθησε η κρίση των Ιμίων τον Ιανουάριο του 1996. Ο πόλεμος απετράπη, αλλά προστέθηκε μια νέα αμφισβήτηση που αφορούσε ευθέως το εδαφικό καθεστώς της συνθήκης της Λωζάννης του 1923 και των Παρισίων του 1947, και όχι μόνο τα θέματα που ανέκυπταν από το δίκαιο της θάλασσας όπως η υφαλοκρηπίδα και το εύρος των χωρικών υδάτων και του εναέριου χώρου. Οι θέσεις του Στεφανόπουλου εναρμο-

νίζονταν με τις θέσεις της κυβέρνησης Σημίτη και ιδίως με τη δυνατότητα που μπορούσε να προσφέρει το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην επίλυση των θεμάτων, παλαιότερων και πρόσφατων. Επίσης ήδη από το 1996 αναδεικνύεται στην ανάλυση του Στεφανόπουλου η χρησιμότητα της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης προς την Ελλάδα ως χώρας της οποίας απειλούνταν η εδαφική ακεραιότητα και τα κυριαρχικά δικαιώματα με αφορμή την κρίση των Ιμίων. Η δυνατότητα που προσέφερε η Ευρωπαϊκή Ένωση για την προώθηση διαπραγματεύσεων για το Κυπριακό με τη σύζευξη των διαδικασιών της τελωνειακής ένωσης Ευρωπαϊκής Κοινότητας-Τουρκίας και της έναρξης διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας είχε αρχίσει να διαφαίνεται ήδη από τους πρώτους μήνες της προεδρίας Στεφανοπούλου το 1995.⁵

Η Ευρώπη και η Αμερική

Οι προσδοκίες του Κωστή Στεφανόπουλου ότι η ανάπτυξη των ευρωτουρκικών σχέσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στην επίλυση των ελληνοτουρκικών προβλημάτων είχαν σχεδόν διαψευστεί προς το τέλος της προεδρίας του. Τον Νοέμβριο του 2004 υπογράμμιζε ότι θεωρούσε απαράδεκτο να διαπραγματεύεται η Ευρωπαϊκή Ένωση στη βάση συσχετισμών ισχύος και σκοπιμότητας. Πίστευε ότι οι Ευρωπαίοι ηγέτες έπρεπε να γνωστοποιήσουν στην Άγκυρα συγκεκριμένους όρους οι οποίοι δεν θα ήταν διαπραγματεύσιμοι.

Η εξέλιξη αυτής της συζήτησης σχετικά με την έναρξη ευρωτουρκικών διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Τουρκίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελούσε αφορμή για τον Στεφανόπουλο προκειμένου να εκφράσει ευρύτερες σκέψεις του σχετικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση και τη θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον κόσμο. Υπήρχαν ορισμένα όρια στο τι μπορούσε να πράξει κανείς στη διεθνή σκηνή, και αυτά ορίζονταν από τις «αρχές» και τον «πολιτισμό». Αν η Ευρώπη επιθυμούσε πράγ-

5. Ομιλία στο Institute for Foreign Policy Analysis, 8/5/1996.

ματι να παίζει παγκόσμιο ρόλο και να επηρεάσει τις εξελίξεις, έπρεπε να στηριχθεί στις αρχές και τον πολιτισμό και να επιχειρήσει να συνεργαστεί με τις Ηνωμένες Πολιτείες σε ισότιμη βάση. Ήταν προφανές ότι ταύτιζε τις Ηνωμένες Πολιτείες με την πολιτική της ισχύος και της σκοπιμότητας, και την Ευρώπη με το δίκαιο και τις ηθικές αρχές. Η έμφαση στη διάκριση αυτή πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο της εποχής, ιδίως στη μεγάλη κρίση των ευρωαμερικανικών σχέσεων λόγω της αμερικανικής, και βρετανικής, εμμονής για την πραγματοποίηση της στρατιωτικής επίθεσης εναντίον του Ιράκ το 2003. Η πολιτική αυτή είχε συναντήσει τη σφοδρή αντίθεση του γαλλογερμανικού άξονα, αυτού που είχε αποκληθεί μάλλον υποτιμητικά «Παλαιά Ευρώπη» από τον τότε υπουργό Άμυνας των ΗΠΑ Ντόναλντ Ράμσφελντ.⁶

Εξάλλου ήδη από το 1998, όταν επέκειτο η πρώτη διεύρυνση του NATO προς ανατολάς με την εισδοχή της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Τσεχίας, ο Στεφανόπουλος αναφερόταν στο γεγονός ότι ο Ψυχρός Πόλεμος είχε λήξει, αλλά ότι η Ατλαντική Συμμαχία εξακολουθούσε να έχει λόγο ύπαρξης, αν και διάφορο από τον αρχικό. Το θέμα δεν ήταν πλέον η άμυνα έναντι της Μόσχας και των συμμάχων της, καθώς το Σύμφωνο της Βαρσοβίας και η ίδια η Σοβιετική Ένωση είχαν διαλυθεί, αλλά η διατήρηση της ασφάλειας και της σταθερότητας στην Ευρώπη. Σημείωνε ότι η ίδια η Ευρώπη είτε δεν ήθελε είτε δεν μπορούσε να παίζει μόνη αυτό τον ρόλο, με αποτέλεσμα τη συνέχιση της αμερικανικής παρουσίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Σε καμιά περίπτωση όμως, πίστευε ο Έλληνας Πρόεδρος, δεν έπρεπε η διεύρυνση αυτή του NATO να δημιουργεί την εντύπωση της μετατόπισης της επιρροής των Ηνωμένων Πολιτειών προς ανατολάς.⁷

Αυτή η επιφύλαξη έναντι της αμερικανικής ισχύος –δεν πρέπει να λησμονείται ότι η δεκαετία του '90 αποτελούσε το απόγειο του μονοπολικού κόσμου– είναι παρούσα στους προεδρικούς λόγους καθ' όλη τη διάρκεια της προεδρίας Στεφανόπουλου. Τον Οκτώβριο του 1999 υπενθύμιζε σε

6. Αντιφώνηση προς τον Δήμαρχο Πατρών, 30/11/2004.

7. Ομιλία στο Rajiv Gandhi Foundation, Νέο Δελχί, 14/1/1998.

στρατιωτικό ακροατήριο ότι την προηγούμενη άνοιξη η Ελλάδα είχε τηρήσει τις υποχρεώσεις της ως κράτος-μέλος του ΝΑΤΟ, χωρίς όμως να συμμετάσχει στις συμμαχικές επιχειρήσεις στη Σερβία και το Κόσοβο με ίδιες δυνάμεις. Σημείωνε ότι η πολιτική αυτή είχε ακολουθηθεί ενώ υπήρχε εκτεταμένη αντίθεση της ελληνικής κοινής γνώμης στον πόλεμο του Κοσόβου η οποία οφειλόταν στο αίσθημα ότι οι μεγάλες δυνάμεις συμπεριφέρονταν «αλαζονικά» προς ίδιον συμφέρον, εν ονόματι υψηλών ιδανικών, στον παραμερισμό των Ηνωμένων Εθνών, στις απώλειες αμάχων λόγω των βομβαρδισμών αλλά και στο γεγονός ότι η Ατλαντική Συμμαχία δεν ακολουθούσε ενιαία μέτρα και σταθμά. Βέβαια ο Στεφανόπουλος, ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, συντασσόταν πλήρως με την πολιτική της εκπλήρωσης των συμμαχικών υποχρεώσεων που είχε ακολουθήσει η κυβέρνηση Σημίτη. Προηγείτο, τόνιζε, η «ορθή εκτίμηση του εθνικού συμφέροντος και όχι η συναισθηματική φόρτιση».⁸

Γενικότερα, αυτό που μπορεί να παρατηρηθεί είναι ότι ο Στεφανόπουλος τηρούσε κριτική απόσταση από την πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών, ιδίως από όψεις της αμερικανικής πολιτικής που αφορούσαν την προβολή ισχύος, αλλά δεν διακατεχόταν από αντιαμερικανισμό που χαρακτήριζε την Αριστερά ή το Κέντρο και την Κεντροαριστερά. Αντίθετα, στις δημόσιες παρεμβάσεις του, με πιο χαρακτηριστική αυτήν του Νοεμβρίου του 1999 στο επίσημο δείπνο προς τιμήν του Προέδρου Κλίντον στην Αθήνα, ο Έλληνας Πρόεδρος αναφερόταν στη συμβολή των Αμερικανών στη συμμαχική νίκη και στους δυο παγκόσμιους πολέμους, ενώ με πολύ προσεκτικό τρόπο αναφερόταν σε «πολύτιμη υλική και ηθική βοήθεια» που προσέφερε η Ουάσιγκτον στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες προκειμένου αυτές να ανασυγκροτηθούν. Αν και είναι προφανές ότι απέφευγε να αναφερθεί στον εμφύλιο πόλεμο και το δόγμα Τρούμαν, ο Στεφανόπουλος συμπλήρωνε ότι οι δύο χώρες βρίσκονταν «στον ίδιο ιδεολογικό και δημοκρατικό χώρο». Συνεπώς η κριτική που ασκούσε γινόταν σε συμμαχικό πλαίσιο και αντανακλούσε

8. Ομιλία στη Λέσχη Αξιωματικών Θεσσαλονίκης, 27/10/1999.

συχνά και την ανάγκη μιας μικρής χώρας όπως η Ελλάδα να υπογραμμίσει την υπόστασή της στη βάση των αξιών του ανθρωπισμού και του διεθνούς δικαίου έναντι της μόνης υπερδύναμης στο διεθνές σύστημα.⁹ Παράλληλα, αν και ως πολιτικός αντιλαμβανόταν τη σημασία της πολιτικής επικοινωνίας, δεν υπήγε σ' αυτήν και την πολιτική ουσία. Κατανοούσε τη σημασία των συσχετισμών δυνάμεων και δεν ασκούσε υπέρμετρα συμβολική πολιτική όπως ενδεχομένως ο Ανδρέας Παπανδρέου. Στο πλαίσιο αυτό η εκληφθείσα ως έκφραση συγγνώμης του Προέδρου Κλίντον για τη συνεργασία της Ουάσιγκτον με τη δικτατορία θεωρείτο από τον Στεφανόπουλο «έκφραση διπλωματικής ευγενείας» η οποία «έστω και καθυστερημένα» είχε «κάποια ηθική αξία».¹⁰

Αυτά ήταν κλασικά θέματα στην ελληνική εξωτερική πολιτική, κληροδοτημένα από τον Ψυχρό Πόλεμο αλλά και τις διακυμάνσεις της ελληνικής πολιτικής. Κατά την περίοδο της προεδρίας Στεφανόπουλου εξελίσσονταν νέες ροπές του διεθνούς συστήματος που άλλαζαν τον τρόπο άσκησης πολιτικής και έθεταν διαρκώς νέα θέματα. Η παγκοσμιοποίηση γινόταν αντιληπτή ως τέτοια στη δεκαετία του '90. Ο Στεφανόπουλος κατανοούσε όπως όλοι ότι είχε εκλείψει το εναλλακτικό κοινωνικό και πολιτικό σύστημα και η ελεύθερη οικονομία παρέμενε ως το μόνο οικονομικό υπόδειγμα προς εφαρμογή. Ταυτόχρονα όμως είχε απελευθερωθεί η κίνηση κεφαλαίων η οποία δημιουργούσε προβλήματα σε μικρές, και όχι μόνο, οικονομίες και ταυτόχρονα ενέτεινε τις ανισότητες εντός και μεταξύ των κρατών. Υπήρχε μια φανερή αμηχανία έναντι αυτών των νέων εξελίξεων ιδίως σε έναν πολιτικό όπως ο Στεφανόπουλος που ήταν υποστηρικτής ενός ρυθμιστικού, παρεμβατικού κράτους, το οποίο όμως αποδυναμωνόταν στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Χρειάζονταν, επισήμαινε ο Στεφανόπουλος, διεθνείς συμφωνίες για την καταπολέμηση αρνητικών όψεων της κίνησης κεφαλαίων όπως η κερδοσκοπία ή και εγκληματικών

9. Προσφώνηση κατά το επίσημο γεύμα προς τιμήν του Προέδρου των ΗΠΑ κ. Κλίντον, Αθήνα 19/11/1999.

10. Δηλώσεις σε δημοσιογράφους μετά την επίσκεψη του Προέδρου κ. Κλίντον, στην Αθήνα, 29/11/1999.

όψεων, όπως το ξέπλυμα χρήματος, και νέα εργαλεία αναδιανεμητικής πολιτικής εντός του συστήματος της ελεύθερης αγοράς, καθώς οι «μαρξιστικές συνταγές», όπως τις αποκαλούσε, είχαν αποτύχει.¹¹

Αν υπήρχαν όψεις της παγκοσμιοποίησης που προβλημάτιζαν και το έθνος-κράτος έμοιαζε αδύναμο να αντιμετωπίζει μόνο του τις προκλήσεις, η Ευρωπαϊκή Ένωση φαινόταν να είναι η απάντηση στις προκλήσεις αυτές. Ο Στεφανόπουλος εντασσόταν πλήρως στον ευρωπαϊκό τρόπο σκέψης του Καραμανλή και εναρμονιζόταν στην ιστορική συγκυρία του 2000 με τον Κώστα Σημίτη. Η Ευρώπη έπρεπε να προχωρήσει σε βαθύτερη ενοποίηση με δημοκρατικούς θεσμούς που θα εγγυόνταν τη θεσμική ισότητα των κρατών-μελών. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έπρεπε να διαθέτει επαρκή οικονομικά μέσα και κοινές πολιτικές που θα ενίσχυαν την κοινωνική δικαιοσύνη και την αλληλεγγύη. Παράλληλα έπρεπε να αναπτύξει κοινή εξωτερική και αμυντική πολιτική ώστε να προστατεύσει τα κράτη-μέλη της και να παίξει τον ρόλο που της άρμοζε στον κόσμο. Συνυπήρχε ασφαλώς στις δηλώσεις αυτές η ελπίδα ότι μια ένωση αυτής της κλίμακας μπορούσε να αντιμετωπίσει την οικονομική πρόκληση της παγκοσμιοποίησης και να διασώσει πολιτικές συνοχής μεταξύ κρατών αλλά και κοινωνικής προστασίας στο εσωτερικό τους και ταυτόχρονα να ενισχύσει το πλαίσιο ασφαλείας της Ελλάδας, ιδίως έναντι της Τουρκίας. Ο Στεφανόπουλος ήταν πεπεισμένος υποστηρικτής της εξέλιξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ένα ομοσπονδιακό κράτος. Πίστευε ότι η Ένωση είχε αποτύχει στους τομείς στους οποίους είχε προτιμηθεί η κλασική διακυβερνητική συνεργασία όπως είχε συμβεί με την εξωτερική πολιτική και άμυνα. Η ενοποίηση έπρεπε να οδηγήσει «στην υπέρβαση του κράτους-έθνους, σεβόμενη όμως τα ιδιαίτερα εθνικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά καθενός από τα κράτη-μέλη».¹²

Αν έπρεπε από πολιτική και θεσμική άποψη η Ευρωπαϊκή Ένωση να υπερβεί το έθνος-κράτος σε τι συνίστατο η εθνική ταυτότητα που έπρεπε να προστατευτεί; Το βασικό στοιχείο, κατά τον Στεφανόπουλο, της ελ-

11. Ομιλία στη «Συνάντηση των Αθηνών 1999», 17/9/1999.

12. Ομιλία ενώπιον της ολομέλειας της Κοινοβουλευτικής Συνελεύσεως του Συμβουλίου της Ευρώπης, 21/4/1997.

ληνικής εθνικής ταυτότητας ήταν η γλώσσα. Η συνέχεια της ελληνικής γλώσσας αναδεικνυε και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Επρόκειτο για μια πολιτισμική ερμηνεία της εθνικής ταυτότητας. Οι Έλληνες, τόνιζε, είχαν αναμειχθεί με άλλους λαούς αλλά η διατήρηση της συνοχής και της συνειδήσής τους συνυφαινόταν με την πολιτιστική κληρονομιά, την κλασική κληρονομιά που δεν ανήκε μόνο στους Έλληνες πλέον, αλλά επιβίωνε μέσω της γλώσσας.¹³

Ενδιαφέρον είχαν οι ομιλίες του για παλαιούς πολιτικούς που είχαν αφήσει έντονο το αποτύπωμά τους στην ελληνική πολιτική, όπως ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ο τελευταίος αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία καθώς συνδεόταν με δύο διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις στις οποίες εντασσόταν ο ίδιος ο Στεφανόπουλος. Προερχόταν από την Αχαΐα η οποία είχε περιφερειακή πολιτική παράδοση αξιοσημείωτη και ταυτόχρονα αποτελούσε κοιτίδα του αντιβενιζελισμού, καθώς ο Δημήτριος Γούναρης, θείος του Κανελλόπουλου, είχε ως πολιτική του βάση την Αχαΐα. Ο Στεφανόπουλος έδειχνε ιδιαίτερη κατανόηση για την ιδιόρρυθμη σχέση του Κανελλόπουλου με τη συντηρητική παράταξη μετά τη Μεταπολίτευση. Ο Κανελλόπουλος είχε ηγηθεί της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης πριν από τη δικτατορία και είχε αποκτήσει υψηλό κύρος λόγω της ασυμβίβαστης στάσης του έναντι του στρατιωτικού καθεστώτος. Ο Στεφανόπουλος παραδεχόταν ότι η πέραν των κομμάτων τοποθέτησή του μετά τη Μεταπολίτευση και ειδικότερα η χωρίς πάθος αναθεώρηση της οπτικής για την Κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο δεν κατανοήθηκαν πάντοτε από το πολιτικό προσωπικό. Τον θεωρούσε μια σπάνια περίπτωση ανθρώπου της δράσης και ταυτόχρονα διανοούμενο ολκής. Η αναφορά του στον Γούναρη γινόταν με προσοχή και με την αφορμή της απόδοσης της τιμής στον Κανελλόπουλο. Αυτή η μάλλον περιστασιακή απόδοση τιμής στον Γούναρη, τον οποίο χαρακτήριζε «προοδευτικό στοχαστή» και «άτυχο πολιτικό», αντα-

13. Ομιλία στα εγκαίνια της Στέγης του Ιδρύματος «Θησαυρός της ελληνικής γλώσσας», 20/9/1995, Δήλωση για τον Αλβανό σηματοφόρο μαθητή, 27/10/2000, και Αντιφώνηση προς τον Δήμαρχο Νυμφαίου, 10/9/2000.

να κλούσε πιθανότατα αυτή του την «ατυχία». Η συντηρητική παράταξη αντιμετώπιζε με κάποια επιφύλαξη ή, ακριβέστερα, απέφευγε να αναφέρεται συχνά στον ιδρυτή και αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος και έναν από τους Έξι εκτελεσθέντες στο Γουδί το 1922 ευθύς μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η αναφορά του Στεφανόπουλου το 1995 στην «ατυχία» του Γούναρη ήταν μια φευγαλέα αλλά πάντως μια πρώτη απόπειρα να αποκατασταθεί στον δημόσιο λόγο ο Αχαιός πολιτικός.¹⁴

Αν οι αναφορές στον Κανελλόπουλο και δευτερευόντως στον Γούναρη συνδέονταν με αρχές, πολιτικό ήθος και πνευματική συγκρότηση, αυτές στον Τρικούπη και τον Καραμανλή αφορούσαν συγκεκριμένα επιτεύγματα. Αυτό αντανάκλούσε την ιστορική κληρονομιά του καθενός. Ο Κανελλόπουλος είχε κυβερνήσει για βραχύτατα διαστήματα, δεν είχε την ευκαιρία να αφήσει μια απτή κληρονομιά με υλικές επιπτώσεις. Αντίθετα, ο Τρικούπης και ο Καραμανλής είχαν επιδράσει στους θεσμούς, την οικονομία, την κοινωνία και στη διεθνή θέση της χώρας. Ο Τρικούπης, επηρεασμένος βαθύτατα από τον βρετανικό κοινοβουλευτισμό, ήταν ο εισηγητής της «αρχής της δεδηλωμένης», καθιέρωσε στην ουσία το κοινοβουλευτικό σύστημα, δηλαδή την εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής. Πέραν αυτού, είχε επιδιώξει να περιορίσει την επίδραση του κομματισμού στη διοίκηση και τον στρατό, να σχεδιάσει και να εκτελέσει δημόσια έργα που άλλαξαν την όψη της χώρας, να οργανώσει ένα σύγχρονο κράτος το οποίο θα ήταν σε θέση να επιδιώξει στη συνέχεια την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Ήταν, τόνιζε ο Στεφανόπουλος, η «ενσάρκωση του πνεύματος της μεταρρυθμίσεως», και είχε προωθήσει την πολιτική του ελαυνόμενος από το πνεύμα της δημόσιας αποστολής. Υπήρξαν αστοχίες, είχε υπερτιμήσει τα όρια αντοχής της ελληνικής κοινωνίας καθώς και το δημοσιονομικό βάρος, αλλά σε κάθε περίπτωση ο Τρικούπης κληροδότησε έργο.¹⁵ Αν ο Τρικούπης ενσάρκωνε το πνεύμα

14. Ομιλία στο Πανεπιστήμιο Πατρών εις μνήμην Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 30/11/1995.

15. Ομιλία στη Βουλή των Ελλήνων επ' ευκαιρία της συμπληρώσεως 100 χρόνων από τον θάνατο του Χαριλάου Τρικούπη, 25/4/1996.

της μεταρρύθμισης, ο Καραμανλής ήταν κατά τον Κωστή Στεφανόπουλο «εκ πεποιθήσεως ριζοσπάστης» και «αληθινά προοδευτικός». Θεωρούσε τον Μακεδόνα πολιτικό ως μια από τις προσωπικότητες που έπαιξε σημαντικό ρόλο. Εντόπιζε ως καίριο προσόν του την αποτελεσματικότητα, τη δυνατότητα να επικεντρώνεται στον στόχο του και να τον επιτυγχάνει αφήνοντας πίσω μικρά θέματα που μπορούν να καθυστερήσουν ή να αποπροσανατολίσουν. Ταύτιζε την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας και τη δεύτερη με τη θεμελίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όπως και στην περίπτωση του Τρικούπη, ο Στεφανόπουλος πίστευε ότι αυτό που χαρακτήριζε τον Καραμανλή ήταν η αφοσίωση στο δημόσιο συμφέρον, «η μόνη δυνατή έννοια της πολιτικής», όπως σημείωνε χαρακτηριστικά.¹⁶

Εν κατακλείδι

Ο Στεφανόπουλος προήδρευσε σε μια μεταιχμιακή εποχή κατά την οποία η Ελλάδα αναζητούσε τον βηματισμό της ως σύγχρονη χώρα. Αυτό σήμαινε την προσαρμογή της σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, και το μέσο για τον σκοπό αυτό ήταν η ένταξή της στην οικονομική και νομισματική ένωση, η παραμονή της στον σκληρό πυρήνα της Ευρώπης. Στις νέες συνθήκες το έθνος-κράτος και η κοινωνική προστασία έπρεπε να αναπροσδιοριστούν. Ο Στεφανόπουλος προσπαθούσε να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά υπό το πρίσμα ενός συνεπή συντηρητικού ευρωπαϊστή που ακολουθούσε τη θεμελιώδη επιλογή του Καραμανλή. Ταυτόχρονα ο λόγος του αντανάκλούσε προβληματισμό και ερωτηματικά. Δεν παρουσίαζε μια ευχάριστη εικόνα επιτυχίας, διέφερε ως προς την ένταση από το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού που συνέιχε τον πολιτικό λόγο της κυβέρνησης Σημίτη με την οποία συνυπήρξε ο Στεφανόπουλος κατά το μεγαλύτερο διάστημα της προεδρίας του και συνεργάστηκε αρμονικά εντός του συνταγματικού πλαισίου. Δεν ήταν όμως και ιδιαίτερα απαισιόδοξος, αν

16. Ομιλία για τη συμπλήρωση ενός έτους από τον θάνατο του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 19/4/1999.

και διέκρινε κανείς στις παρεμβάσεις μια κριτική στάση έναντι του δημόσιου ήθους, της συνείδησης περί το δημόσιο συμφέρον του σώματος των πολιτών. Αυτή η κριτική απόσταση έλειψε ενδεχομένως από τη δημόσια συζήτηση μετά την αποχώρησή του από τον δημόσιο βίο το 2005.

Τέλος, υπήρχε και μια συμβολική διάσταση στην προεδρία του, στον τρόπο με τον οποίο ασκούσε τα καθήκοντά του που ανιχνευόταν εκτός των λόγων του. Ο προκάτοχός του, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ήταν μια πατριαρχική, ηγεμονική φιγούρα. Ιδίως στη δεύτερη θητεία του (1990-1995). Παρά το γεγονός ότι διατηρούσε το κύρος του, ήταν φανερό ότι ανήκε σε μια προγενέστερη εποχή η οποία είχε παρέλθει. Ο Στεφανόπουλος εξελέγη το 1995 σε μια εποχή όπου όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε όλο τον δυτικό κόσμο γινόταν αντιληπτή ως η εποχή «μετά την υπακοή». Οι κοινωνίες όχι μόνο αμφισβητούσαν την πολιτική τάξη αλλά την αντιστρατεύονταν. Η δημόσια συμπεριφορά του Στεφανόπουλου έδειχνε αντίληψη και προσαρμογή σ' αυτή τη νέα πολιτική κουλτούρα. Λιτή διαβίωση, παρουσία σε όλη την ελληνική επικράτεια, προσέγγιση σε όλες τις κοινωνικές ομάδες, εκφορά λόγου συγκροτημένη αλλά όχι πατερναλιστική, κοινωνική παράσταση νευρώδης, ζωνρή αλλά όχι κραυγαλέα. Το κυριότερο ήταν το αίσθημα που ενέπνεε ότι όλα αυτά ήταν γνήσια, δεν συνιστούσαν λαϊκιστική πολιτική τακτική. Αυτή ήταν η σημαντικότερη συνεισφορά του, η έμπρακτη προβολή του ήθους ενός δημοκρατικού πολίτη του 21ου αιώνα.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ